

գարյանը, Հայրապետ Ղուկասյանը, Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանը (Քաջրերունի), Արաբաջյան եղբայրները, Սարիբեկ Տեր-Մելքիսեդեկյանը, Աղաբեկ Արշակունին, Մակար Տեր-Սարգսյանը, Պետրոս Հայկազունին և այլք: Վերջիններին արդյունավետ աշխատանքի համար արդեն նախադրյալներ ստեղծել էին 1860-ական թվականների ընթացքում այստեղ կազմավորված տարբեր կամավորական ընկերությունները («Արմատ սիրո», «Ընթերցասիրական ընկերություն», «Որբախնամ ընկերություն», «Բարենպատակ ընկերություն» և այլն), որոնցում իրենց մասնակցությունն էին բերում նաև կանայք:⁶ Թեև այդ ընկերություններն ունեին նպատակային տարողոված բևեռներ, այնուամենայնիվ, բոլորն էլ ձգտում էին ինչ-որ կերպ օգտակար լինել հասարակությանը: Փաստորեն, դպրոցը դարձել էր հասարակության նախաձեռնող տարրերի դրսևորման միջավայր. այստեղ էին կյանքի կոչվում թարմ ու նորովի գաղափարները, բախվում հասարակական տարբեր խնդիրների լուծման ուղիների որոնման վերաբերյալ մտահոգ մարդկանց կարծիքները:

Ինչպես հայտնի է, հայ իրականության մեջ 19-րդ դարի 50-70-ական թվականներին գերիշխող էին մի քանի հասարակական-քաղաքական հոսանքներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ գործունեության իր գաղափարական ասպարեզն ու շահերի արտահայտիչ լրագիրը: Ալեքսանդրապոլի հասարակական կյանքում բավական հիմնավոր դեր էին կատարում պահպանողական գործիչները:⁷ Մա, իհարկե, պատահական երևույթ չէր, քանի որ վաճառականական մեծագումար միջոցներն ու մեծաթիվ արհեստավորությունը դեպի իրենց էին ձգում ազգի հոգևոր-մշակութային խնդիրներով մտահոգ մարդկանց՝ նրանց համար ծառայելով նյութական սնուցման անհրաժեշտ աղբյուր: Բացի դրանից՝ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի պահպանողական ուղղությունն այստեղ հասկանալիորեն ավելի ընդգրկում էր ներկայացված այն պատճառով, որ, ինչպես իրավացիորեն նշում են մի շարք պատմաբաններ, ազգային-պահպանողական հոսանքն արտահայտում էր Անդրկովկասի քաղաքային արհեստավորության և խոշոր առևտրականների շահերը,⁸ իսկ Ալեքսանդրապոլն առևտրաարհեստավորական քաղաք էր: Պահպանողականների գործունեությունն անհրաժեշտ էր հանգամանքը քաղաքի հայաշունչ ոգին էր:

Պահպանողական գործիչների մեջ միմյանց հետ հարաբերություններում ամեն ինչ չէ, որ հարթ էր ընթանում, և երբեմն զգալի սրությամբ բախվում էին նրանց տեսակետները՝ այս կամ այն հարցի հետ կապված: Նրանցից քչերն էին, որոնք լինելով ավանդականի կողմնակիցներ, այնուամենայնիվ, նրբորեն առանձնանում էին իրենց առաջադեմ հայացքներով: Միանգամայն համամիտ ենք հետազոտող Մ.Մխիթարյանի այն պնդման հետ, թե հանձինս ազգային-պահպանողականների ցարիզմը տեսնում էր առավել վտանգավոր գործիչների:⁹ Հարցի մասն ղիտարկման տեսանկյունից հաջող օրինակ կարող է լինել հովսեփական ու սուքիասական (մեր կարծիքով, եկեղեցական և իշխանական) թևերի միջև ընթացող և հասարակական մեծ հնչեղություն ստացած պայքարն Ալեքսանդրապոլում: Այն դրսևորվեց հնարավորինս սուր, օգտագործվեց ժամանակի մամուլը՝ որպես ժողովրդի վրա ազդեցության հզոր գործոն: Եկեղեցի-պետություն լուռ հակադրման պարագայում, երբ ցարական կառավարությունը հնարավոր բոլոր միջոցներով փորձում էր միջամտել եկեղեցու ներքին գործերին, այս դեպքը կարող էր լրացուցիչ հատթաթուղթ լինել պետության ձեռքին:

⁶ «Արարատ», Էջմիածին (Վաղարշապատ), 1869, թիվ 6, սեպտեմբեր, էջ 112-118: «Հայկական աշխարհի կռունկ», Թիֆլիս, 1865, N 8-9, էջ 351-355: Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 224, վ 3, թ. 1-13: Եղ. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ Գ.Ա.Թ): Կ. Կոստանյանի ֆոնդ, թիվ 450: «Մերու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1872, N 43, 23 դեկտեմբերի, էջ 3-4; 1873, N 5, էջ 3:

⁷ Հ. Գեղամյանի բնութագրմամբ՝ քաղաքը գլխավորապես «մեղվական», ասել է թե՛ ազգային - պահպանողական ուղղություն ունեցող (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 75):

⁸ Ա. Հ ա մ բ ա ղ ա ն, Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայ ազատագրության ուղիների մասին (ՄԱԿ.Վերջ- XXդ.սկիզբ), Եր., 1990, էջ 7: Մ. Մխիթարյան, XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Եր., 1976, էջ 26:

⁹ Մ. Մխիթարյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

Ալեքսանդրապոլի խոշոր առևտրականներն ու պետական պաշտոնյաների մի մասը բաժանվել էին երկու հակառակ թևերի: Իհարկե, հասարակական նման երկ-փեղկ-վաճուրդները չէր խոսում հոգուտ գերակա նպատակի՝ եկեղեցու, միևնույն է թե՛ կրթամշակութային կյանքի հաջող ընթացքի: Հովսեփականները (Թադևոս Տիգրանյան, Ավետիք Բաբայան և այլն) Հովսեփ ավագ քահանա Կոստանյանի, իսկ սուրբհասակականները (Կարապետ Անանիկյան, Աբրահամ Ունջյան, Հարություն Վանեցյան և այլն)՝ Սուրբհաս վարդապետ (հետագայում՝ եպիսկոպոս, ապա՝ արքեպիսկոպոս) Պարզյանի կողմնակիցներն էին: Ըստ էության, երկուսն էլ ազգային - պահպանողական ուղղության ներկայացուցիչներ էին: Հ. Կոստանյանը գրեթե երկու տասնամյակ պատասխանատու պաշտոններ էր վարում Ալեքսանդրապոլում. նա «Հառիճի վանական ընկերության» հիմնադիր-նախագահն էր, 1862-1872թթ. զբաղեցնում էր Հոգևոր վիճակային դպրոցի հոգաբարձուի պաշտոնը և միաժամանակ հոգևոր կառավարության անդամ էր, մեծ ներդրում ուներ Արդուսյան օրիորդական դպրոցի բացման ու նրա հետագա լինելիությունն ապահովելու գործում, ընդհանրապես ծանրակշիռ ավանդ ուներ քաղաքի հոգևոր-մշակութային կյանքի ակտիվացման մեջ: Ահա թե ինչպիսի խտացրած գույներով է վերջինիս ներկայացնում այդ տարիներին Ալեքսանդրապոլում ուսուցչություն արած մեծ գրող Դ. Աղայանը. «Աղաներին կարողացել էր ձեռքն առնել Տեր - Յովսեփ Կոստանյանը և դառնալ մի անհաշի և անսահման իշխան: Մրա դիկտատորութեան ժամանակ վարժապետներն էլ միևնույն խալիֆաներն էին, ինչ որ Ախալցխայում. բոլորն էլ իր տան սպասաւորներն էին»:¹⁰

Սուրբհասակականները ներկայացնում էին Սուրբհաս Պարզյանի շահերը: Վերջինս 1872-1877թթ. ընդմիջումներով զբաղեցնում էր Ալեքսանդրապոլի վիճակի առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնը, մինչ այդ եղել էր Թիֆլիսի կոնսիստորիայի անդամ, ապա՝ Ախալցխայի հոգևոր առաջնորդ, որտեղ բարի համբավ էր վայելում տեղի ժողովրդի շրջանում: Այս երկու թևերի միջև ընթացող պայքարը շուրջ հինգ և ավելի տարիներ զբաղեցրեց Ալեքսանդրապոլի բնակչության ուշադրությունը: Չուտ հասարակական խնդիր լինելուց բացի, այն ուներ նաև քաղաքական որոշակի նրբերանգներ, այսինքն՝ ավելին էր իր նշանակությանը, քան աշխարհիկ և կուսակրոն հոգևորականների միջև ծագած սովորական վեճը:

1857-1875թթ. հիշյալ հոգևորականների հարաբերությունները շատ ջերմ էին. «(Սուրբհաս Պարզյանը)... համակրում էր ընկերութեան նախագահի (Հ. Կոստանյանի - Գ.Ա.) բոլոր հասարակական գործողութիւններին և պարծենում էր նորա բարեկամութեամբ»:¹¹ Այդ մտերմությունը սկիզբ էր առնում 1857թ. և ավելի սերտացավ 1870թ., երբ Էջմիածնի սինոդի կողմից Հ. Կոստանյանը որպես քննիչ ուղարկվեց Ախալցխա՝ Ս. Պարզյանի և քաղաքի ունևոր վերնախավի (աղաների) միջև ծագած անհամաձայնության պատճառները պարզելու նպատակով: Արդյունքում՝ Ս. Պարզյանը տեղափոխվում է Ալեքսանդրապոլ և 1872թ. հոկտեմբերի 13-ին նշանակվում Ալեքսանդրապոլի հոգևոր վիճակի փոխանորդ:¹² Ս. Պարզյանը Ախալցխայում ճանաչվել էր իր ուսումնաշահ գործունեությամբ և այնտեղ սկսած հոգևոր-հասարակական բարեփոխումները շարունակեց Ալեքսանդրապոլում՝ արժանանալով քաղաքացիների անկեղծ համակրանքին: Օգտակար կարգադրություններից կարելի է հիշատակել մի քանիսը, օրինակ՝ նա արգելում է եկեղեցում ֆես դնել,¹³ գերեզմանատանը ննջեցյալների համար հացկերույթ տալ,¹⁴ անվանակոչության և տոնական օրերի մատաղի փոխարեն կոչ է

¹⁰ Դ. Աղայան, Իմ կեանքի գլխատր դէպքերը, Թիֆ., 1893, էջ 140 :

¹¹ Հառիճայի վանական ընկերութեան յիշատակարանն ու հաշիւը 1850-1882թ., յտելուած 1882-1898թ., Աղեքսանդրապոլ, 1909, էջ 108: Նաև՝ մինչև 1875թ. նրանց նամակագրությունը (տես Հայաստանի ազգային արխիվ (այրուհետև՝ ՀԱԱ) ֆ.779, ց. 1, գ. 27):

¹² Տ. Գ ա ը ի Բ Դ Զ ա Ն յ Ն, Деятели армянской церкви (XIX-XXвв.), биографические очерки, Ер., 2005, стр. 112: Մեկ այլ տեղ (Հառիճայի վանական ընկերութեան յիշատակարանն ու հաշիւը, էջ 108)՝ 1872թ. սեպտեմբեր:

¹³ «Մտրու Հայաստանի», 1875, N5, 8 փետրվարի, էջ 2:

¹⁴ Յուսիկ վարդապետ Մովսիսեան, Իմ նկատողութիւնները. Ալեքսանդրապոլից Գարս, «Արարատ», 1883, թիվ Ա-Բ, էջ 41:

անում դրանց վրա ծախսվող գումարները տալ աղքատանոցին,¹⁵ խստորեն պարտադրում, որ քահանաներն անպայմանորեն ներկա գտնվեն ժամերգությանը և այլն:

Նախքան Հ. Կոստանյանի հետ ունեցած ընդհարումը, 1874 թվականից արդեն Ս. Պարզյանի գործողություններում նկատվում են հոգևոր բարձրագույն իշխանությանը հակադրման երևույթներ, որոնք իրենց արտացոլումը գտան Ալեքսանդրապոլի հասարակական կյանքում:¹⁶

Վերոհիշյալ երկու հոգևորականների փոխհարաբերություններում ականա փոփոխություններ մտան 1876 թվականից՝ Ալեքսանդրապոլում նորաշեն Ամենափրկիչ եկեղեցու օծումից յետոյ 1876-ին:¹⁷ Ս. Պարզյանը գտնվում էր Մակար արքեպիսկոպոսի ուժեղ ազդեցության տակ և յուրաքանչյուր փոփոխություն, որ կապված էր վերջինիս հետ, արտացոլվում էր նաև Սուքիասի գործողություններում: 1876թ. Մակար արքեպիսկոպոսն ազատվում է Թիֆլիսի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից ու նշանակվում Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի բեմի առաջնորդ:¹⁸ Պաշտոնազրկումից հետո Մակարն անօրինակ հարձակում է սկսում կաթողիկոսի դեմ՝ մասնավորապես, իր շա-

¹⁵ «Մեղու Հայաստանի», 1873, N25, 7 հուլիսի, էջ 3: 1874, N8, 23 փետրվարի, էջ 4:

¹⁶ Հայտնի է, որ 1874թ. բացվում է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը: Սուք. Պարզյանը Ալեքսանդրապոլի հաջորդությանը զուգահեռ զբաղեցնում էր նաև ճեմարանի տեսչի օգնականի պաշտոնը (Հատիճայի վանական ընկերության յիշատակարանն ու հաշիւը, էջ 109): Երբ տեսուչ նշանակվեց Գաբ. Այվազյանը, նա ազատվեց իր այդ պաշտոնից ու, հավանաբար, լուրջ հավակնություններ ուներ տեսուչ դառնալու: Նրա այդ ձգտումը պարզորոշ երևում է քաղաքի Հոգևոր վիճակային դպրոցի տեսուչ Ս. Բեզմազարյանի հետ ունեցած հարաբերությունների վատանալու հանգամանքից, որը դրսևորվեց նախ՝ Արդուբյանի իգական դպրոցի հոգաբարձության ընտրությունների ժամանակ (Հարաբերությունների վատացման դրսևորման մյուս դեպքերի մասին՝ «Մեղու Հայաստանի», 1873, N 50, դեկտեմբերի 3, էջ 29; 1874, N3, 19 հունվարի, էջ 2-3; N 4, 26 հունվարի, էջ 2-3). Հոգաբարձու ընտրվելու համար մյուսների թվում առաջադրվել էր նաև Ս.Բեզմազարյանը, սակայն Սուք. Պարզյանը, իբրև նախագահ հոգաբարձության, չհաստատեց վերջինիս թեկնածությունը նշելով, թե նույնիսկ նրա ընտրվելու դեպքում էլ չի ներկայացնի հաստատության («Մշակ», Թիֆլիս, 1874, N23, 13 հունիսի, էջ 2-3; «Մեղու Հայաստանի», 1874, N26, էջ 2): Միջադեպի պատճառը, թերևս, Ս.Բեզմազարյանին Վահրամ վարդ. Մանդլունո հարցադրումն էր ճեմարանի տեսչի համար, թե ինքը ում կուզենար տեսնել տեսչության պաշտոնում, և Բեզմազարյանը, հավանաբար, Ս. Պարզյանի թեկնածության առիթով դրական պատասխան չէր տվել: Ընդհանրապես այս առաջադեմ ուսուցչի գործունեությունն Ալեքսանդրապոլում հենց սկզբից արժանանում էր ոչ պատշաճ վերաբերմունքի, այդ են վկայում Արդուբյան դպրոցում գերմաներենի դասավանդման նպատակահարմարության («Մեղու Հայաստանի», 1871, N14, 27 մարտի, էջ 86; N32, օգոստոսի 28, էջ 252-253; 1872, N12, 20 մայիսի, էջ 47-48: «Հայկական աշխարհ», 1871, N 4-5, ապրիլ-մայիս, էջ 97-98) և Հոգևոր վիճակային դպրոցում ուսուցչին հրելու և ցած զջելու (իրականում միայն հրելու) («Մեղու Հայաստանի», 1872, N34, 21 հոկտեմբերի, էջ 135-136) հետ կապված դեպքերը (Նույն տեղում, N30, էջ 119; N31, 30 սեպտեմբերի, էջ 122-123): Վերջին դեպքն ազգային-պահպանողական ուղղվածություն ունեցող «Մեղու Հայաստանի» թերթի թղթակիցը բնորոշում է որպես սակավաթիվ «կուսակցության» ներկայացուցիչների կողմից տարածած տեղեկություն, որն աշխատում է ամեն կերպ վատարանել Բեզմազարյանին («Մեղու Հայաստանի», 1874, N3, էջ 2-3): Այս հարցում բացառված չէր կարող լինել պաշտոնական իշխանությունների մասնակցությունը, քանի որ նրանց համար անցանկալի էր դպրոցների չափից ավելի բարգավաճումն ու ընդարձակումը (Վ.Երկանյան, Պայքար նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905), Եր., 1970, էջ 48):

Որոշ խնդիրների պատճառով մոտ մեկ տարի Ս. Պարզյանը գտնվում էր Էջմիածնում: Այս ընթացքում Ալեքսանդրապոլի հասարակությունը երկու խնդրագիր է տալիս Վեհափառին՝ ցանկանալով իր հաջորդի վերադարձը («Մեղու Հայաստանի», 1875, N 48, 13 դեկտեմբերի, էջ 1), քանի որ խոսակցություն կար, թե նա կարող է նշանակվել Շամախու վիճակի հաջորդ: Ի վերջո 1875թ. վերջին Սուք. Պարզյանը երկրորդ անգամ է ստանձնում Ալեքսանդրապոլի վիճակի փոխանորդությունը արդեն որպես եպիսկոպոս («Մեղու Հայաստանի», 1875, N 45, 22 նոյեմբերի, էջ 2-3; Հատիճայի վանական ընկերության յիշատակարանն ու հաշիւը, էջ 109: Տր. Գարիճ-ճանյան, նշվ. աշխ., էջ 112):

¹⁷ Հատիճայի վանական ընկերության յիշատակարանն ու հաշիւը, էջ 110:

¹⁸ Վառերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ժգ. Կարապետ եպիսկոպոս Տեր Սկրուչեան (1866-1915), Եր., 2006, էջ 495:

հերին ծառայեցնելով «Մեղու Հայաստանի» թերթը,¹⁹ որի խմբագրից 1876 թվականից ազգային-պահպանողականները երես են թերում:²⁰ Նույն թվականի օգոստոսի 2-ին Ալեքսանդրապոլի փոխանորդը կաթողիկոսից պահանջում է 500 ռուբլով ավելացնել իր տարեկան աշխատավարձը:²¹ Տարբեր ճանապարհներով Մակարը փորձում էր սասնեցնել հավատարիմ մարդկանց վերաբերմունքը դեպի կաթողիկոսն ու առ էջմիածին, պահանջում վերջիններիս դարձնել հաշվետու:²² Իհարկե, հաշվետվություն պահանջելու գաղափարը առաջադիմական էր, սակայն դա չպետք է ունենար «կուսակցական» դրդապատճառ: Նմանատիպ պահանջով արշավ սկսվեց նաև Հովսեփ Կոստանյանի հոգածության ներքո գտնվող «Հառիճի վանական ընկերության» և դպրոցի դեմ:²³

Հովսեփ քահ. Կոստանյանը հովանավորվում էր կաթողիկոսի մտերիմ, վատահամբավ Վ. Մանկունու կողմից, որը վեհափառի հիվանդության պատճառով փաստորեն իրականացնում էր նրա գործառույթները, իսկ Մուքիաս Պարզյանը վայելում էր Թիֆլիսի հոգևոր առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսի (հետագայում՝ կաթողիկոս) հովանավորությունը, որի նկատմամբ ցարական իշխանություններն ընդգծված բարյացկամ վերաբերմունք ունեին: Ենթադրելի է, որ Ս. Պարզյանի և Հ. Կոստանյանի միջև վեճի հետևում թաքնված էր Մակար արքեպիսկոպոսի՝ որպես օրինական իշխանությունների շահերի արտահայտչի և կաթողիկոս Գևորգ IV-ի ու նրա բարեկամ Վ. Մանկունու միջև ընթացող պայքարը: Այսինքն՝ Ալեքսանդրապոլը հայտնվել էր պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների տիրույթում, մինչդեռ խորհրդահայ պատմաբան Վ. Պարսամյանը այս պայքարը բնորոշել է որպես հետադիմական ուժերի դեմ ժողովրդավարական ուժերի մղած պայքար:²⁴

Ազատագրական խմբակի գոյության և բացահայտման փաստը ցարական կառավարության շրջանում առանձնակի վերաբերմունք էր ձևավորել Ալեքսանդրապոլի հասարակության քաղաքական կողմնորոշման հանդեպ: Բնական է, որ կառավարությունը ցանկանում էր, հասարակության ուշադրությունը շեղելով, «սպառնալից» իրեն հնարավոր վնասակար զարգացումներից և այդ մտադրությունը խորամանկորեն իրականացրեց նշված հոգևորականների միջոցով: Թեև Ս. եպիսկոպոս Պարզյանը կարճ ժամանակով ազդեցության տակ ընկավ, այնուամենայնիվ մնաց իբրև եկեղեցուն մվիրյալ ու նրա բարեկարգության ջերմ պաշտպան: Այդ է վկայում ցարական իշխանությունների կողմից նրա երկու անգամ աքսորվելը:²⁵

Վեճը բորբոքվում էր, ամենայն հավանականությամբ, պետական իշխանությունների «ծրագրի» համաձայն՝ նախապատերազմական շրջանում վտանգավոր զարգացումներից խուսափելու նպատակով, որը նաև ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի վերելքը կանխելու միտում ուներ: Ժամանակի հայկական մամուլը սկսեց ողողվել Ալեքսանդրապոլից տեղացող «կրիտիկներով», որոնց մի մասը հանդես էր գալիս ի պաշտպանություն Հովսեփ Կոստանյանի, իսկ մյուսները՝ Մուքիաս Պարզյանի: 1870-ական թվականները համընկնում էին ընդդեմ «մշակական» ուղղության «մեղավական» կուսակցության ձևավորման հետ,²⁶ և այդ հանգամանքը չէր կարող չազդել լարվածությամբ վերաբերող Ալեքսանդրապոլից ստացված թղթակցությունների մեկնաբանման վրա: Լիբերալ «Մշակը» այս պայքարի ներկայացման գործում հանդես էր գալիս չեզոք դիրքերից (որոշ շեղումներ, այնուամենայնիվ, եղան) գիտակցելով Ալեք-

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 779, ց. 1, գ. 55, թ. 20:

²⁰ Մ. Մխիթարյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 89-90:

²¹ Մ ա տ ե ն ա դ ր ա ն, *Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 201, վվ. 229, 255:*

²² ՀԱԱ, ֆ. 779, ց. 1, գ. 55, թ. 20:

²³ «Մեղու Հայաստանի», 1873, N 33, 1 սեպտեմբերի, էջ 2-3: 1877, N 3, 22 հունվարի, էջ 3: 1878, N 44, 11 նոյեմբերի, էջ 1-2: N 45, 18 նոյեմբերի, էջ 2: N 47, 2 դեկտեմբերի, էջ 3: «Փորձ», 1879, N 1, հունվար, էջ 214-226: «Նոր դար», Թիֆլիս, 1886, N 68, 9 մայիսի, էջ 2:

²⁴ Վ. Պ ա ղ ա մ յ ա ն, *Առաջին ժանդարմական գործը Ալեքսանդրապոլում, Եր., 1936, էջ 77:* «Մեղու Հայաստանի» 1877թ. N 10-ում (12 մարտի, էջ 1-2) մեղադրվում է էջմիածինը, որն աչք է փակում հոգևորականների կողմից ժողովրդի կրած նեղությունների վրա:

²⁵ Ст. Г а р и б а ж а н я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 113:

²⁶ Մ. Մխիթարյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 67:

սանդրասպյուրում երկու «կուսակցութեան» գոյության փաստը,²⁷ միևնույն ժամանակ բնակչությանը հորդորելով չհետևել հոգևորականների «ինտրիգաներին», հեռու մնալ այդ տեսակ երկպառակություններից, որոնց արդյունքում հասարակությունը բաժանվել էր երկու անհաշտ բանակների:²⁸

Ալեքսանդրասպյուրի հասարակությունը, որի «հասարակական նախաձեռնությունն ու հետաքրքրությունը կազմավորված ավանդույթներ ունեն»,²⁹ դեպքերի լոկ դիտող չէր, այլ գործուն մասնակից ու ծանրակշիռ գործոն, որի կարծիքն ամեն դեպքում հաշվի էր առնվում: Հակասություններն այնքան էին սրվել, որ Էջմիածնի սինոդը վեճի կապակցությամբ Սուքիաս Պարզյանի դիմումների համաձայն՝ հատուկ քննիչներ է ուղարկում Ալեքսանդրասպյուր (Անդրեաս եպիսկոպոս և կոնսիստորիայի անդամ Աստվածատուր ավագ քահանա Իսահակյան), որպեսզի պարզեն Հովսեփի «վնասակար գործողութիւնները» ընթացքը:³⁰ Սակայն, սրանք Հովսեփ Կոստանյանի օգտին իրենց կողմնապահ մոտեցումով ավելի են սրում իրավիճակը: Հասարակությունը պահանջեց դադարեցնել քննությունը, Սուքիասը հրաժարվեց պատասխանել քննիչների հարցերին:³¹ Հասարակության անունից սուքիասականներն ամեն կերպ ձգտում էին քննությանը մասնակից դարձնել առևտրականներ Հ. Չիթոցյանին, Հ. Վանեցյանին, Ա. Բաբայանին և Ա. Ունջյանին: Սակայն Էջմիածինը մերժում էր այդ՝ պատճառաբանելով, թե աշխարհականներն իրավունք չունեն մասնակցելու եկեղեցականների գործերին:³² 1877թ. մարտի 19-ին տեղի ունեցած արհեստավորների և առևտրականների ներկայացուցիչների ժողովը որոշում է դիմել կաթողիկոսին՝ իրենց ներկայացուցիչներին մասնակցության իրավունք տալու խնդրանքով: Քաղաքացիները վեհափառին երկու խնդրագիր են ներկայացնում՝ 1877թ. մարտի 6-ի և մարտի 20-ի թվագրմամբ:³³ Այս վերջինն առանձնաձևում է իր համարձակ բովանդակությամբ: Քաղաքացիները նշելով, որ պատգամավորներ ունենալու վերաբերյալ իրենց խնդրանքը հարգվելու կարիք ունի, կաթողիկոսին առաջարկում են փոփոխություն կատարել 1836թ. կարգադրության մեջ: Դրանում թեև չի ասվում, թե «ժողովրդից հոգևոր գործոց քննութեան մեջ ինքը՝ ժողովուրդը հարկը պահանջած միջոցին կարող է որպիսի և իցէ միջամտութիւն ունենալ, հասպա արգելք ևս չկայ դրուած ժողովրդեան առջև՝ արդարութիւնն անսխալաբար լոյս ածելու բաղձանքով և իրաւունքով գէթ անաչառ և անխարդախ վկայի մասնակցութիւնն ունենալ այնպիսի խնդիրների մեջ, որ չեն զուտ կրօնական, այլ հոգևոր հասարակական, այսինքն հասարակութեան իրաւանց կամ օգտին վերաբերեալ այնպիսի խնդիրներ, որոնց տեսչութիւնն հաւատացած է հոգևոր իշխանութեան»:³⁴ Խնդրագրում նաև կասկած է հայտնվում քննության ընթացքի վերաբերյալ և խնդրվում է վերադարձնել Սուքիաս եպիսկոպոսին, իսկ Հովսեփ Կոստանյանին, որը «իւր անձնաշահ արարմունքներով վերին աստիճանի զայթակղութեան և գրգռման առիթ է եղել վիճակիս Հայ ժողովրդեան», իր գործակիցներ Մարտիրոս քահ. Պողոսյանի և հոգևոր կառավարության քարտուղար Կարապետ Չանիրեկյանի հետ հեռացնել իրենց վարած «ազգային պաշտօններից»:³⁵ Մարտի 24-ին քննությունը տեղափոխվում է Էջմիածին: Հավանաբար, կրքերը հանդարտեցնելու համար կաթողիկոսը միտք է ունեցել Ս. եպո. Պարզյանին կրկին վերադարձնել իր պաշտոնին, քանի որ 1877թ. մարտի 29-ի հեռագրում հովսեփական մայր Թադևոս Տիգրանյանը վեհափառին խնդրում էր, դադարեցնել եպիսկոպոսի վերադարձի հետ կապված խնդրի կատարումը:³⁶ Ապրիլի 22-ի հեռագրից երևում է, որ ժողովուրդը դեռևս

²⁷ «Մշակ», 1877, N 10, 14 փետրվարի, էջ 4:

²⁸ Նույն տեղում, N 11, 17 փետրվարի, էջ 1-2; N14, 28 փետրվարի, էջ 3:

²⁹ Վ. Երկանյան, նշվ. աշխ., էջ 71:

³⁰ «Ըննական գործը՝ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 230, վ. 221:

³¹ Նույն տեղում, վկ. 308-310:

³² Սուքիասի կողմնակիցները փորձում էին մտնել նաև «Հառիճի վանական ընկերության» մեջ, բայց չէին ընդունվում («Մեղու Հայաստանի», 1877, N3, 22 հունվարի, էջ 3):

³³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 230, վ. 221, թթ. 1-2, 18-19; ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 8, թ. 14-21:

³⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1877, N14, 16 ապրիլի, էջ 3:

³⁵ Նույն տեղում: Նաև՝ N 11, 19 մարտի, էջ 2:

³⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 230, վ. 311:

սպասում է իր խնդրագրի պահանջի բավարարմանը, մաս հուզված է այն լուրերից, որ Կոստանյանը պետք է վերադառնա, իսկ Սուքիաս եպիսկոպոսը մնալու է:³⁷

Եկեղեցուն անհնազանդության համար Սուքիասն հեռացվում է պաշտոնից, կարճվում է նրա ռոճիկը, արգելվում է նրան մասնակցել եկեղեցական հանդեսներին, շուրջառ և փիլոն կրել և ուղարկվում է Գեղարդի վանքի միաբնակություն, իսկ Հ. Կոստանյանի նկատմամբ մեղմ մոտեցում է ցուցաբերվում. նա հեռացվում է միայն Ալեքսանդրապոլի հոգևոր կառավարության անդամությունից՝ պահպանելով քահանայագործության իրավունքը: Պարզյանին իր օգնությունն է առաջարկում Երևանի ցահանգապետը, սակայն, ի պատիվ իրեն, եպիսկոպոսը հրաժարվում է իշխանությունների առաջարկն ընդունելուց: Այս դիպվածը ասպացուցում է, որ, իրոք, այս ամենի մեջ անմասն չէին ցարական իշխանությունները, որոնք զգուշորեն վերահսկելով եկեղեցու գործունեությունը, առիթը բաց չէին թողնում միջամտելու նրա ներքին գործերին: «Մեղու Հայաստանի» թերթը չի շտապում այս իրողությունները վերագրել «Նորին Օծուքեանը»՝ կաթողիկոսին՝ չժխտելով Վ. Մանկունու մասնակցության հանգամանքը:³⁸

Կարելի է ասել, որ ցարական վարչակազմը Թիֆլիսում Մակար արքեպիսկոպոսի և Ալեքսանդրապոլում³⁹ նրա գաղափարակիր Սուքիաս եպիսկոպոսի միջոցով հասավ իր նպատակին, այսինքն՝ ժողովրդին որքան հնարավոր է հեռու պահել հասարակական գործերից, թուլացնել նրա ջանքերը դեպի դպրոցն ու եկեղեցին. «Մեր քաղաքը տեղը կորցրած բուստան է դառնի. վե՛վ ինչ ուզե՛ք, քաղե՛ կը»:⁴⁰

1877-1878թթ. պատերազմական վիճակից պայմանավորված՝ առժամանակ դադարեցվում է գործի քննությունը, բայց չի մարում հասարակության հետաքրքրությունը նրա հանդեպ, և պատերազմը ավարտվելուց հետո նորից բորբոքվում են կրքերը: Սա ուրվագծվում է հետպատերազմյան Ալեքսանդրապոլի հասարակական կյանքի օրինակով, երբ «կուսակցական» խնդիրները շարունակում էին մեծ տեղ զբաղեցնել ժողովրդի գիտակցության մեջ:

1877թ. վերջերից վիրավորներին տեղավորելու նպատակով փակվում են թե՛ մասնավոր, թե՛ ծխական դպրոցները: Բայց քաղաքի հասարակությունը անտարբեր է մնում առ այս երևույթը, չնայած որ նույն թվականի նոյեմբերի սկզբին խնդրագիր էր տվել կառավարությանը դրանք ազատելու պահանջով, իսկ վերջինս էլ բավարարել էր նրանց խնդրանքը՝ կարգադրելով ազատել դպրոցները: «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը դպրոցների փակման մեջ մեղադրում է Հովսեփ Կոստանյանին. «Տերտեղը տեսաւ, որ էս բոլորի պատճառը վարժատներն էն, էսոնց առաջն օր չառնուի առաջվա պէս չի կարելի գործել, արթըր բան ու գործը էրավ վարժատներու ետևն ընկնի: Հերու վարժատներն օր հիւանդանոց էրին, մեկէն հոգևոր կառավարութիւնը (հիշենք, որ Հ. Կոստանյանը հոգևոր կառավարության անդամ էր-Գ.Ա.) կզրէ հոգաբարձուներուն, թէ վարժապետներ արձակեցէք, ուսումնարանը էս տարի հիւանդանոց պիտի էլնի»:⁴¹

«Մօզնի եպիսկոպոսի» և «Շիրակի Բիսմարկի» «ժականարտությունն» իր դրսևվորումը գտավ մաս արական և իզական դպրոցների հոգաբարձությունների ընտրության ժամանակ:

Արդության իզական դպրոցի հոգաբարձության գործունեության ժամկետները վաղուց լրացել էին: Անհրաժեշտ էր նոր հոգաբարձուներ ընտրել: Ըստ դպրոցական կանոնադրության՝ 1878թ. հունիսի 18-ին ընտրվում է 40 պատգամավոր, որոնք հուլիսի 2-ին պետք է ընտրեին հոգաբարձուներին: Մակայն հոգևոր կառավարությունն այդ ընտրությունը վավերական չի համարում, որի առթիվ մասնակիցների կողմից լինում են դժգոհություններ, և Էջմիածնի հոգևոր վերադասն ուղարկվում է Կարապետ Այվազյանին, որպեսզի նոր ընտրություններ անցկացնի: Նույն տարվա հուլիսի 31-ին Մը Աստվածածին եկեղեցում նոր ժողով է հրավիրվում՝ 1500 հոգու մասնակցությամբ: Այս ժողովին ներկա էին մաս կանայք. ներկայություն, որը ժամանակի համար մի անօրինակ

³⁷ Նույն տեղում, վ. 315:

³⁸ «Մեղու Հայաստանի», 1877, N 17, 7 մայիսի, էջ 1-2:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 779, ց. 1, գ. 55, ք. 19-20:

⁴⁰ «Մեղու Հայաստանի», 1878, N 13, 1 ապրիլի, էջ 3:

⁴¹ Նույն տեղում, N 37, 23 սեպտեմբերի, էջ 3:

երևույթ էր: Հոգևոր դպրոցի հոգաբարձուներ ընտրվում են Ա. Ամատունին, Պ. Չիթոցյանը, Ստ. Անանիկյանը, Հ. Վանեցյանը, Պ. Հովհաննիսյանը, Ա. Ունջյանը, իսկ Արդուբյան դպրոցի համար՝ Մարտ. քահ. Կարապետյանը, Ս. Միրզայանը, Կ. Անանիկյանը, Ն. Միրիմանյանը:⁴² Ընտրություններում հաղթանակ տարան սուփասականները: Հակառակ թևի ներկայացուցիչները հեշտությամբ չընդունեցին ընտրությունների արդյունքները: Հովսեփի համախոհներից Ատոմ Ափոյանը փորձեց սավեր գցել ընտրությունների վրա՝ նշելով, թե դրանց ընթացքում իրեն փորձում էին ծեծել:⁴³ Այդ քայլով, ըստ «Մեղու Հայաստանի» թերթի Ալեքսանդրապոլի թղթակից Հուրիերի (Պետրոս Հայկազունի)՝ հովսեփականները ձգտում էին ապացուցել, թե Ալեքսանդրապոլում դեռևս «կուսակցություն» կա, որպեսզի Վեհափառը չվերադարձներ Սուփիասին:⁴⁴

Վերջապես նոր հաջողից՝ Գ. Մուրենյանին հաջողվում է «հյր խոհեմ վարմունքով և կառավարչական հմտութեամբ» վերջ դնել տարածայնություններին, որի համար կաթողիկոսը նրան կնքել էր «խաղաղութան հրեշտակ» անվամբ:⁴⁵

Այսպիսով, Ալեքսանդրապոլը նշված ժամանակահատվածում դարձել էր եկեղեցու և պետության հարաբերման ասպարեզ: Երկու հոգևորականների վեճում քողարկված էր եկեղեցու և պետության բարդ ու նրբին փոխհարաբերությունների ընթացքը:

Կովկասյան իշխանական մարմինները, կապված քաղաքում ազատագրական որոշակի գաղափարներ կրող խմբակի («Բարենպատակ ընկերություն») գործունեության բացահայտման հետ, առավել խստացրին իրենց վերաբերմունքը տեղի հայ բնակչության նկատմամբ: Սակայն, նախապատերազմական վիճակից դրդված՝ լրացուցիչ բարդություններից խուսափելու նպատակով չլիմեցին կտրուկ միջոցների, այլ տեղաբնակների հայրենասիրական մղումները զսպելու և նրանց ուշադրությունը դրանից շեղելու համար խելացիորեն օգտվեցին քաղաքում մեծ հեղինակություն վայելող վերոհիշյալ հոգևորականների ընձեռած առիթից՝ սկզբնավորելով և ամրնդհատ խորացնելով նրանց միջև լարվածությունը:

АЛЕКСАНДРОПОЛЬ В СФЕРЕ ОТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВО – ЦЕРКОВЬ В 1860-1870-ЫХ ГОДАХ

___ Резюме ___

___ Г. Айвазян ___

Этот промежуток времени для города ознаменовался экономическим развитием, что дало возможность его жителям активно заниматься общественной деятельностью. Центром общественной жизни Александрополя являлись школы. Экономическое и общественное процветание способствовало тому, что население города начало осознавать необходимость освобождения армянского народа от чужеземного ига. Этому способствовала церковь, за деятельностью которой правительство вело бдительный надзор. В статье подчеркивается, что царское правительство в Александрополе старалось максимально ограничить распространение идей армянского освободительного движения среди горожан.

⁴² Նշվածների գերակշիռ մասն առևտրականներ էին: «Մեղու Հայաստանի», 1878, N31, 12 օգոստոսի, էջ 2:

⁴³ «Մշակ», 1878, N 149: Հուր-հերը հաղորդում է («Մեղու Հայաստանի», 1878, N37, 23 սեպտեմբերի, էջ 2), որ նա վռնդվել է դահլիճից:

⁴⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1878, N37, էջ 2:

⁴⁵ Կենսագրութիւն Գեորգ արք-եպիսկոպոս Մուրենեանցի, Տիփլիս, 1911, էջ 11: Չնայած այն հարորումներին, թե Տեր-Հովսեփյան և Պարզյան «կուսակցությունները» հաշտվել են («Մեղու Հայաստանի», 1879, N52, 11 հուլիսի, էջ 4: «Մշակ», 1879, N3, 18 հունվարի, էջ 3), լարվածությունը պահպանվում էր նաև 1879-1880թթ. ընթացքում («Մշակ», 1879, N 50, 12 ապրիլի, էջ 2: «Փորձ», 1880, N4, էջ 77), ընդ որում, ժողովրդի աչքում բավական ընկել էր հոգևորականների վարկը: